Тотю Тотев (Шумен)

НОВИ НАБЛЮДЕНИЯ И ДАННИ ЗА ОБЛИКА НА ГРАЖДАНСКАТА АРХИТЕКТУРА ПРЕЗ ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Архитектурните паметници представляват синтез на най-ярките технически и художествени достижения от културата на даден народ и интересите към тях в никакъв случай не се изчерпват с внимание само от страна на специалистите археолози, историците на изкуството и етнографите. До неотдавна познанията ни за старобългарската архитектура се основаваха на малко и недоразкрити напълно паметници, свързани главно с нуждите на държавната власт и християнската църква, така че за облика и характера на гражданското строителство се знаеше недостатъчно.

През последните 20—25 години разкриването и изследването на редица обекти от епохата на Първото българско царство, доведоха до включване в научно обръщение на значителен брой монументални паметници в столичните центрове Плиска и Преслав и послужиха за създаване на известна типологизация по отношение и на гражданската архитектура. С данните за планово-пространствената си композиция разкритите дворцови, жилищни, манастирски, производствено-занаятчийски, търговски и други обслужващи постройки и комплекси станаха опорни точки за изводи както за значението и мястото, което гражданската архитектура е заемала в градоустройствения образ на средновековния български град, така и за нейните постижения в общото развитие на старобългарската култура през IX—X в. По този начин се създадоха условия да се пристъпи към съгласуване на разкритото наследство с някои писмени известия от трудовете на Йоан Екзарх Български[1], Презвитер Козма[2], апокрифната българска летопис „Видение Исаево“,[3], житието на свети Климент Охридски от архиепископ Теофилакт[4], Ибрахим ибн Якуб от 965г.[5], Дуклянският презвитер[6] и някои византийски хронисти като Георгие Монах[7], Лъв Дякон[8], Скилица-Кедярин[9] и др. Почти всички сведения на споменатите автори обаче се отнасят до монументални постройки-дворци и до полувкопани или наземни жилища, назовавани „хижи“, на които тук няма да се спираме. Езикови данни свидетелстват за съществуването и на други видове постройки, свързани не само с жилищни нужди. Със старобългарските думи: полата, тремъ, чрьтогъ, домъ, дмьць, кѫшта, храмъ, храмина, хъижа, хъижина, истъба, клѣть, стропъ и др. ще да са били означавани различни постройки, тъй като в никакъв случай не се касае за синоними на едно и също понятие. Повече сведения във връзка с диференциране на гражданските строежи предлага Й. Екзарх Български в своя „Шестоднев“, когато говори за великолепието на постройките в столицата Преслав[10]. От него научаваме и за

материалите, които били използувани в стоителството на жилищата на богати и бедни[11]. За болярски жилища в Плиска и Девол, които са били с по-сложна планова композиция и богато оформление, пише Теофилакт Охридски в Климентовото житие[12].

Археологическите разкопки и проучвания до голяма степен допълниха беглата картина за старобългарската гражданска архитектура, очертана въз основа на писмените и езикови данни. Разкритите в Плиска, Преслав и останалите старбългарски средища граждански постройки и ансамбли, макар оцелели до днес главно с основите си, позволиха да се заключи за различните им планово-пространствени композиции (едностайни, двустайни, тристайни, верижни, многоклетъчни и др.). Благодарение на намерените при тяхното разкриване строителни материал и архитектурни детайли (камък, тухли, покривни керемиди, оловни плочи, водопроводни тръби, колони, бази, капители, корнизни дялове и др.), производствени съоръжения (калници за глина, ковашки огнища, керамични и други пещи и т.н.), инструменти, следи от производствени дейности, бракувана продукция и различни видове находки, стана възможно да се направят предположения и изводи за вида и характера на дадена постойка или комплекс, за външното и вътрешното им оформяне, за жилищното, стопанското, производствено-занаятчийското, търговското или друго обслужващо предназначение. Не винаги при сградите може да се разчита на сигурен в датировъчно отношение материал, като надписи, монети, печати и трудно може да се настоява за една абсолютна хронология при тях. Хронологическите ориентири при повечето старобългарски паметници на гражданската архитектура без полувкопаните и наземни жилища се базират на комплексни данни: материал и начин на градеж, планова схема, архитектурни елементи от украсата, керамика, предмети на бита и др., които, съчетани с исторически известия и събития за живота в столиците Плиска и Преслав през Първото българско царство, позволяват да ги отнесем в IX—X в.

Жилищни постойки

Заедно с традиционните славянски и прабългарски полувкопани землянки и наземни юртообразни жилища през IX в. под влияние на заварената провинциална култура на Балканския полуостров у нас започнало издигане и на градени с камък жилища, състоящи се от едно или повече помещения[13]. Характерният строеж от ломен камък с глинена спойка се илюстрира от селищата на Дуранкулак[14] и Топола[15], Добричко, Блъсково, Варненско[16] и др. В каменния градеж понякога както при средновековното селище в Истрия (Румъния) се използуват и дървени греди[17]. В сравнение с полуземлянките тези жилища отбелязват по-висок етап в развитието на старобългарската жилищна архитектура[18]. Особено широко разпространение надземното каменно строителство достигнало в столиците Плиска и Преслав с останалите градски старобългарски средища. Трябва да подчертаем, че каменното жилище не измества землянката с надземното юртообразно жилище.

По своя план и начин на градеж проучените дасега паметници на старобългарската гражданска архитектура трудно може с увереност да се разделят на градски и селски жилищни постройки. В Плиска и Преслав успоредно с постройките със сложен план и по-грижлив каменен градеж се срещат с такива с обикновена едноделна форма от грубо очукани ломени камъни на кален разтвор, каквито са били повечето селски постройки. При това положение на този етап на археологическите проучвания известните до днес граждански постройки сполучиво се диференцират от Кр. Миятев,

според характера на плановата схема на: постройки с едноклетъчен план, постройки с верижен план и постройки с помещения, включени в правоъгълник[19].

Едностайни постройки

Едностайни постройки са засвидетелствувани на няколко места в Плиска[20], Преслав[21], Мадара[22], аула на Омуртаг при с. Хан Крум, Преславско[23], Дуранкулак, Добричко[24], Шуменската крепост[25], Минерални бани, Хасковско[26] и др. С неразчленения си правоъгълен план постройките от тази група имат различни размери. С изключение на една от плисковските сгради, означена под № 32[27], всички са с грубо очукан ломен камък на кален разтвор. Големите размери с правоъгълния план на повечето от сградите с едноделен план (Плиска, аула при с. Хан Крум и Мадара) са дали основание на Кр. Миятев да ги определи като постройки, предназначени за жилищни и производствени нужди на войсковите части от гарнизона на крепостите[28]. Докато за използуването им за казармени жилища е трудно да се възрази, то за тяхното прадназначение на работилници трябва да кажем, че липсват каквито и да е било следи от производствени дейности. Никак не е случайно, че този тип сгради, освен самостоятелно, се срещат и в непосредствена близост до друга постройка с по-сложен план като в местността Бял бряг в Преслав[29]. Наблюдават се и примери, когато едноделните постройки се явяват съставка в плановите композиции на някои феодални имения, разкрити с ниската крайречна част на Външния град на Преслав, известна с името Селище[30] или при някои от преславските манастирски ансамбли[31].

Дълбоко вкопаните каменни основи на някои сгради от този тип предполагат наличието на недостигнал до днес горен етаж върху неразчленения план на правоъгълното приземие. Етажът при някои от сградите е бил разделен на отделни помещения и пред него се е намирала открита галерия. При сграда № 32 в Плиска, отличаваща се с монументалния си градеж от варовикови блокове за колонадата, е бил предназначен непрекъснат стилобат, който подобно на останалите основи е стъпвал върху мрежа от предварително набити дървени пилоти[32]. Достъпът до помещенията в обитаемите горни етажи на едноделните постройки е ставал посредством еднораменни и двураменни стълби, стъпили върху площадки на нивото на околния терен. Една такава площадка за стълба е засвидетелствувана при постройка № 30, намираща се североизточно от известната Голяма базилика в Плиска[33].

Не всички едноделни постройки са имали горен етаж. Грижливо градените с варовикови блокове на хоросан постройки с големи размери (20 × 4,20 м) в Аула на Омуртаг при с. Хан Крум били едноетажни, предназначени за жилищните нужди на гарнизона. За тази цел насочва и разкритата в югоизточния ъгъл иззидана от тухли отоплителна печка[34]. Постройките от този тип с приземие и етаж са се издигали главно в Плиска и Преслав. За разлика от едноделните постройки в по-малките старобългарски селища[35] последните предлагали по-широки възможности. Докато в неразчленения или разделен на отделни помещения горен етаж се е живеело, то приземието им е служело както за стопански и складови нужди, така и за провеждане на разнообразни производствено-занаятчийски дейности. Наблюдения в тази насока предлагат споменатите по-горе едноделни сгради към някои граждански и манастирски ансамбли в Преслав. Особено интересни са данните за различни занаятчийски дейности

(грънчарство, обработка на кост и др.), които постъпиха от неразчленения северен корпус на монашеското общежитие при манастира в местността Тузлалъка в Преслав[36].

Завършвайки наблюденията си за едноделните каменни постройки, не е без значение да подчертаем, че някои от тях подобно на сграда № 32 в Плиска са били тясно свързани с официалната дворцова архитектура не само по отношение на своята монументалност, но и с оглед на предназначението си. За последното съвсем определено насочва осовото положение, което сграда № 32 заема спрямо източната порта на Вътрешния град на Плиска и Тронната палата в ханския дворцов център. Докато във връзка с конкретното предназначение на подобни сгради винаги ще има място за предположения от рода на догадките, изказани в статия на Р. Рашев за сграда № 32[37], то техният представителен характер към една от разновидностите на официалната гражданска архитектура в нашите столични центрове през IX—X в. не се нуждае от други доказателства.

Постройки с верижен план

През последните десетилетия на IX и особено през X в. в старобългарската гражданска архитектура се развива и утвърждава верижният план, включващ повече или по-малко наредени едно до друго помещения[38]. Основно звено на плана е правоъгълното помещение, от редуването на което се образуват двусъставни, трисъставни и многосъставяни постройки, разгънати най-често в редица във форма на буквите Т или П. С простотата на формите си сградите с верижен план не представляват трудност от конструктивен и технически характер, поради което намерили извънредно широко място в разностранния живот на старобългарското градско население. През X в. този план се среща и в отдалечени на Плиска и Преслав места, като градището при с. Долно Церово, Благоевградско[39], крепостта в Перник[40], селището при Минерални бани, Хасковско[41] и др. За старобългарските строители, запознати добре с каменното надземно изграждане на едноделното жилище, едва ли е представлявала някаква трудност лесно постижимата във всяко отношение планова композиция на верижните постройки, които според Кр. Миятев водят своето начало по нашите земи още от античността[42]. Тяхното използуване през средновековието у нас продължава и през годините на Второто българско царство.

Верижните постройки бележат следващ етап в развитието на старобългарската гражданска архитектура. В светлината на последните археологически наблюдения и данни съображенията, изказани в полза само за едноетажния им характер, не може да се поддържа[43]. Оцелели до нас предимно с основните си и с незначителен брой материали за живота, протичал в тях, тези сгради не предлагат възможност да се каже с увереност кои са служели за живеене, кои за производствени, търговски и други обслужващи нужди и дейности. По-голяма сигурност предлагат тези от тях, които със следите си от подподово отопление са имали обслужващо банско предназначение. В тази насока можем отчасти да се опрем и на разкритите във верижните постройки прозводствени съоръжения и материали. Не бива да се забравя обстоятелството, че през средновековието помещенията, които са служели за живеене, твърде често са били използувани за упражняване на занаятчийски дейности, а понякога даже и за търговско предлагане и размяна на занаятчийската продукция. В старобългарските верижни постройки, които почти изцяло попадат в столичните и големите градски центрове, примери от подобен род трудно може да се посочат, тъй

като взаимната обусловеност през IX—X в. е характерна за живота в по-малките селища, без обособен занаятчийско-търговски център в чертите на територията.

Верижните постройки освен самостоятелно в редица се срещат и свързано с Г, Т и П-образно разположение. Посредством групирането им били оформяни големи по размери и със сложни планови композиции градски и извънградски ансамбли в старобългарската архитектура. Издължените верижни корпуси се оказали много удобни при изграждане на зотворени композиции с различна форма (в зависимост от теренната конфигурация) с едно, две и повече вътрешни и външни дворни пространства. Особен интерес в това отношение предизвикват крупните феодални ансамбли — граждански[44] и манастирски[45] в Плиска и Преслав, в сложните планови схеми с две, три и четири многоверижни постройки. Изграждането на последните в продължение на години с преправките и преустройствата, на които са били подложени, понякога са сериозна пречка за установяване на точното предзназначение на отделните верижни звена.

Редица трудности съпътствуват и опитите за пресъздаването на една макар обща и приблизителна картина за верижните постройки. Отсъствието на данни за височината на приземията с евентуалните горни етажи, за мястото на отворите на врати и прозорци, за стълбища и фасадно третиране, галерии и колонади, декоративно оформяне и т.н. пречи за реконструиране на първоначалния им архитектурен образ. Направеното в тази насока досега е съвсем малко и се опира на данни от плана, който разчертават стигналите до нас основи на постойките с наблюденията и материалите от разкриването им. При това положение върху единствено сигурните данни за плана, строителните материали с начина на градеж и някои архитектурни детайли, попаднали твърде често като сполии и некасаещи външното или вътрешно оформяне, се прибягва понякога до твърде хипотетични и спорни възстановки.

Активният ход на археологическите разкопки напоследък хвърли повече светлина върху облика и характера на старобългарската култова и гражданска архитектура. Разкритите в Плиска и Преслав отделни постройки и комплекси с жилищно, занаятчийско, търговско и др. предназначение позволиха да се надзърне по-дълбоко в старобългарската гражданска архитектура през IX—X в. Проучените граждански комплекси с по-голяма определеност свидетелствуват за оригинални решения на старобългарските архитекти и строители в областта на гражданското строителство. Въз основа на новопостъпилите археологически данни стана възможно да се пристъпи към диференциране на планова композиция и топография на известните граждански комплекси в следните три групи: 1) съставени от отделни жилищни и стопански постройки, разположени около двор; 2) съставени от по една жилищна и стопанска постройка в земите на собственика, извън чертите на укрепената градска територия и 3) големи граждански ансамбли, съставени от по няколко комплекса около обособени вътрешни (затворени) и външни (отворени) дворни пространства. Изградено главно на сведения от разкрити в Плиска и Преслав паметници, това групиране намира оправдание и във връзка с характера и предназначението на включените в групите паметници. Не трябва да се забравя обаче, че то отразява състоянието на археологическите поучвания за старбългарските граждански комплекси на даден етап и че има вероятност да бъде допълнено и корегирано.

Проучените досега комплекси в Плиска и Преслав по топографско положение заемат различни сектори от външните и вътрешните им градове, а в Преслав — и в неговата близка и по-далечна околност. При изводите трябва да се държи сметка, че не всички са напълно проучени и непровереният и изследван в близост терен понякога може да поднесе изненади. Съвсем пресен е случаят със споменатата вече сграда № 32 в Плиска, когато при третото ѝ поредно разкриване се установи останалата неизвестна за разкопвачите дотогава основа за колонада пред западната фасада[46]. Изглежда неизяснена докрай е археологическата картина и при някои дрги комплекси. Интерес в това отношение представлява Плисковският комплекс, означен под № 33[47]. В него освен двуетажното жилище с квадратен план и триделната верижна сграда за стопански нужди, на север са се издигали и други още непроучени постройки[48]. Не без основание разкопвачът изтъква, че за определяне на сигурните граници на комплекса е необходимо провеждане на допълнителни археологически разкопки. Сходна картина се наблюдава и при гражданската постройка, попадаща североизточно от тухлената ограда на Малкия дворец в Плиска[50]. С разположението под ъгъл на трите си помещения последната представлява интерес и с оглед на плановата си схема. Определяна от едни за жилищна[51], а от други за стопански цели[52], постройката поставя въпросителни и във връзка с местоположението си. Нейната връзка с неразкрити наоколо строежи е повече от явна. По-цялостна представа за архитектурния облик на плисковските граждански комплекси предлагат сградите, разкрити на изток от известната Голяма базилика[53]. Касае се за значителен по размери граждански ансамбъл, включващ разнообразни по план и предназначение сгради. Въз основа на многобройните наблюдения и данните, добити през многогодишните разкопки, комплексът под № 31 в Плиска правилно се определя като крупно феодално имение от IX—X в., една от основните дейности на което е била свързана с производството на строителна керамика[54].

В облика на преславските граждански комплекси се долавя по-голямо разнообразие и някои нови черти[55] в съгласие с общите тенденции в развитието на средновековния български град[56]. Вече стана дума, че една група граждански постройки и комплекси са пръснати в извънградските му околности, главно по десния бряг на Тича (р. Камчия)[57]. За съжаление и тук се сблъскваме с недоразкрити изцяло паметници като комплекса в Бял бряг, проучен от Й. Господинов[58]. Освен солидно градените на хоросан две постройки — едноделна и верижна, той е включвал и други още неразкрити или пък изцяло разрушени и вдигнати сгради при риголването тук преди години за лозя. Частично е проучването и на гражданския комплекс, североизточно от манастира в местността Аврадака[59]. Разритите две постройки разкопвачът свързва с нуждите на манастирската странноприемница. Едната от сградите се състои от две свързани под ъгъл верижни триделни постройки, които Н. Мавродинов приема за кухня и работилница към манастира[60]. По-голям интерес за историята на старобългарската архитектура представлява втората от проучените постройки. С плана си, съставен от две нееднакви правоъгълни помещения, обхванати от трите си страни с тесни коридори тя намира подчертана близост с една от монументалните каменни постройкси под Даул таш в Мадара[61]. Външната стена вероятно е служела за стилобат на тристранна галерия пред горния етаж на постройката. Мнението на Н. Мавродинов за постройката като манастирска болница трудно може да се отстоява. И двете сгради се намират

далеч от манастирските корпуси, за да принадлежат към тях. Непроученият наоколо терен с конфигурацията си подсказва за още неразкрити постройки, с които те са оформяли отделен ансамбъл.

В западния край на долината Бял бряг се е издигнал трети граждански комплекс, за който сега свидетелстват две от сградите му[62]. За по-малката вече говорихме във връзка с характеризирането на едностойните граждански постройки. Втората е със сложен план и се отнася към сградите с помещения, включени в правоъгълник. Със здравия си каменен градеж и етажа над разчленените основи на приземието постойката е била жилищна в още недоразкритото и проучено имение на някой от богатите столични жители през X в.

На отсрещния ляв бряг на Тича (р. Качия) се намират развалините на още един от извънградските граждански комплекси в Преслав[63]. Каменните основи на две от крилата му разчертават плана на верижни постройки с различен брой помещения. Пред надлъжните фасади на етажа е имало колонада, за която определено подсказват профилираните каменни бази, открити на 1,5 м върху тогавашното ходово ниво пред основите. Към комплекса се е отнасяла и разкритата тук с правоъгълен план железарска работилница, чието производство според наблюденията и материалите от разкопките е било предназначено за нуждите на войската[64]. За облика на комплекса никога няма да сме в състояние да съдим с увереност, тъй като основите на повечето от сградите му са разрушени и вдигнати от машините, използувани за строежа на попадащата днес тук електрическа подстанция.

Значителни по размери граждански комплекси са се издигали и върху територията на Външния град в Преслав. На около 150—200 м южно от градската северна порта, на мястото на днешните преславски гробища е проучена голяма верижна постройка с дълбоко вкопани каменни основи[65]. Нейната връзка с още неразкритите наоколо други сгради е неизяснена, за да съдим за характера ѝ. По всяка вероятност разкритото верижно крило е звено от граждански или манастирски ансамбъл, съществувал през IX—X в. в северния участък на столичния град.

С повече сведения засега разполагаме за постройките и комплексите, които са се издигали в югоизточната ниска крайречна част на Външния град в Плеслав, известна с името Селище. В най-южния ѝ край в близост до южната порта на градската крепостна стена[66] са засвидетелствувани няколко верижни по план жилищни и стопански постройки, които с основание разкопвачите разглеждат като части от неразкрит напълно феодален комплекс[67]. Западно от последния до една от гробничните църкви (№ 3) е разкрита изолирана верижна постойка, ориентирана по надлъжната си ос с посока север-юг[68]. Богатите рисувани керамични съдове и икони показват, че е била жилище на виден представител на столичната феодална аристокрация. Неразкритият около постойката терен не позволява да я отнесем и свържем с проучения изцяло граждански комплекс на изток от нея. Никак не е изключено постройката да е част от още неразкопан граждански комплекс, който да се е разгъвал в северозападна посока. Възможно е към него да е принадлежала и църква № 3. Постройки и сигурни следи от граждански комплекси бяха открити през последните години и на други места: западно от т.нар. църква на каменаря[69], в близост до високо оцелелия фрагмент от източната крепостна стена на Вътрешния град[70], на левия бряг на Румска река преди вливането ѝ в Тича (р. Камчия)[71], в днешния парк на Преслав, на мястото на градския стадион[72] и др.

По-завършена представа за архитектурния облик на големите старобългарски граждански ансамбли предлага разкритото феодално имение до църква № 4 в Селище на Преслав[73]. Разположено върху укрепената територия на Външния град, то заема близо 20 дка пространство. Основен елемент при изграждане на сложната му планировка са верижните звена от две, три и повече помещения. Свързани под ъгъл, те оформят затворено дворно пространство, което посредством други верижни постойки е разчленено на няколко по-малки двора. В южния най-голям двор попада феодалната църква с характерния за Преслав кръстокуполен план и долепена към нея родова фамилна гробница. Няколко верижни постойки с многобройните (над 50) помещения освен за жилища били предназначени и за най-различни стопански нужди и производствени дейности[74]. По отношение на планово-обемната си композиция имението в Селище намира общност с плисковското имение № 31. Тази общност може да намери лесно обяснение, като се държи сметка за социално-икономическите условия и еднаквите практически нужди на отделните собственици, от една страна, и за общото ниво на овладения опит в областта на старобългарското строителство през IX—X в., от друга.

Верижният план се оказал извънредно удобен за настъпилия стопански и културен подем в живота на старобългарското общество през X в. и бил използуван не само в изграждането на сложната планировка в големите градски центрове. Той намерил широко приложение в изграждането на отделни жилища, работилници, търговски магазини, бански постойки и особено в оформянето на затворената планова композиция на старобългарските манастирски ансамбли[75].

Постройки със сложен план

Старобългарските строители през IX—X в. освен с изграждане на верижни постройки и тяхното сполучливо обединяване в големи феодални ансабли — граждански и манастрски, били запознати и със строителството на по-сложни планови композиции. С такъв план изглежда са били къщите на болярите Есхач и Чеслав в Плиска и тези „три по удобства къщи", които княз Борис подарил на свети Климент Охридски в Девол[76]. Как са изглеждали споменатите болярски къщи, житиеписецът не съобщава. В тази насока липсват засвидетелствувани по археологически път данни и за приблизителна представа за тях можем донякъде да се опрем на някои от разкритите в Плиска и Преслав масивни постройки със сложна планова схема. За съжаление разкритите досега постройки и на двете места са се запазили с основите на приземието, а за етажа над него могат да се правят догадки и изказват предположения. Така стоят нещата не само с наречените от Кр. Миятев две болярски жилища в Плиска[77] — едното на север от ханското жилище[78], второто в западния край на неговата тухлена ограда[79], но и с проучените постойки в Преслав[80]. Всъщност и на двете места се касае за монументални каменни сгради с помещения (пет, седем, девет), включени в правоъгълник. С блоковия си градеж на хоросанена спойка и разпределението на приземията си болярските жилища в Плиска възпроизвеждат плановата композиция на ханските жилища и на архиепископския дворец при Голямата базилика[81], което насочва, че са били свързани с живота на видни, приближени на владетелския дворец хора.

Археологическите свидетелства за жилищата със сложен план в Преслав до неотдавна се изчерпваха с две вече споменати сгради от извънградската му околност по десния бряг на Тича (р. Камчия) — едната в

долината Бял Бряг[82], втората върху високия хълм Аврадака, в близост до проучения тук манастир[83]. Нови наблюдения и данни предложиха разкопките в Дворцовия манастир и на манастира в местността Тузлалъка, и поточно някои техни сгради (евентуално игуменарници)[84]. Двете представляват каменни постойки с дълбоко вкопани основи от грубо очукани ломени камъни, споени с хоросан. Стените над основите при сградата в Дворцовия манастир са се запазили на 2—2,5 м височина и са измазани с няколко пласта фина варова мазилка. Влизането в нея е ставало от запад през двуделен вестибюл. От изток сградата е имала пряк достъп в малката манастирска църква. Освен за сложния ѝ многоклетъчен план постъпиха данни и за декоративното оформяне на фасадите. Детайлите от разноцветен мрамор за подови настилки от типа опус сектиле, варовиковите корнизни дялове с украса от квадратни дентикули и „вълчи зъби“ и многобройните рисувани керамични плочки, намерени при нейното разкриване, са прекрасна илюстрация на думите на Йоан Екзарх за великолепието на преславките постройки. Тези негови думи изглежда трябва да отнесем и до външната украса на монументалните столични постройки, и то не само за дворците и богато строените му църкви.

Особен интерес за старобългарската гражданска архитектура представлява споменатата постройка в манастира на височината Тузлалъка. С квадратния си план (страна 13,5 м) постройката е ориентирана по посоките а света. В четирите ѝ ъгли са изградени също квадратни по план помещения (страна 3 м), така че останалото пространство помежду им получава кръстовидна форма с отчетливо изрязан квадрат в средата. Раменете на вътрешното кръстовидно пространство опират на всяка една от външните ѝ четири стени. Преки аналогии за плана трудно могат да се посочат, тъй като се среща за пръв път в България. С уникалния си засега план и данните за евентуална реконструкция над основи постройката намира близост със сгради в архитектурата на Близкия Изток и иранската архитектура от времето на Сасанидите[85]. С такъв план са открити жилищни постойки от IX—XI в. в Туркмения[86]. Този тип жилища имат на четирите си фасади по един широко отворен хол („айван“), като квадратното пространство в средата е покрито с купол. Сградата в Тузлалъка е била с плътни стени отвред и трябва да си я представяме затворена. И тук обаче върху вътрешните ъгли на читирите помещения е стъпвал купол, който, ако се съди от намерените многобройни следи от дървени греди и кованите четириръби няколкостотин броя железни гвоздеи, ще да е бил изпълнен в дървена конструкция. С уникалния си план и богатството на разноцветните си керамични подови пана и няколкото вида корнизни дялове със скулптирана украса сградата е заемала централно място в манастирския ансамбъл в тази близка на столицата извънградска околност.

Занаятчийско-търговски и обслужващи постойки

Специализираното занаятчийско производство и развитието на търговски обмен в старобългарските градски центрове през IX—X в. наложили необходимостта от постройки за системно упражняване на различни занаяти и от пазарища и търговски магазини, а във връзка с културните и хигиенни изисквания на градските жители — и от създаване на водопроводна и канализационна мрежа, бани и други обслужващи постойки. Археологическите резултати показват, че на особено голям разцвет се радвали занаятите, провеждани към големите граждански и манастирски ансамбли, в

които имало всичко необходимо за нормалния ход на отделните видове занаяти и занаятчийски производства. С дворците, военните крепости и някои от големите манастири били свързани и засвидетелствуваните до днес старобългарски бани. По-иначе стоят нещата с мястото на пазарищата и търговските сгради. Търговският обмен със свързаните с него други дейности били ръководени от централната държавна власт, която имала грижата за осигуряване на необходимите за тази цел постройки.

За разлика от работилниците и ателиетата на отделни занаятчии, които заемали малки и леки едностайни постойки с навеси, групирани в занаятчийските градски квартали[87], във феодалните комплекси за системно упражняване на някои занаяти от държавната власт и крупните собственици била създадена широка производствена платформа, включваща не едно или две, а много помещения, обзаведени и снабдени с производствени съоръжения и инструменти, със складова база за суровината и напълно готовата продукция и т.н. Едни от работилниците, като тези за строителна и битове керамика в комплекса на североизток от Голямата базилика в Плиска[88] и във Виница край Преслав[89], подготвяли продукция главно за нуждите на държавното строителство, други като железарската работилница, разкрита на левия бряг на Тича в Преслав[90], освен различни оръдия на труда и инструменти, изпълнявали и поръчки за изковаване оръжие на войската, трети като занаятчийския комплекс в югозападния ъгъл на Вътрешния град и Плиска[91] и многобройните работилници към преславските феодални имения и манастирските ансамбли[92] работели за задоволяване на изискванията както на владетеля с приближените му светски и църковни феодали, така и за потребностите на обикновените градски жители.

При характеризирането на старобългарските постройки с верижен план по-горе отбелязахме удобствата, които последните предлагали за различни занаятчийски дейности. С разгънатите си в редица помещения този план се оказал извънредно пригоден за протичане на производствените манипулации и технологически процеси на една от най-ярките прояви на преславската художествена култура — рисуваната белоглинена керамика[93]. Особен интерес представляват манастирските ателиета в Тузлалъка, южно от Кръглата църква и Патлейна[94]. Четириделната постройка на първото от тях е разгъната с посока изток-запад. Най-големи размери има първото помещение от запад, в което е иззидана тухлена шахта (калник) за съхраняване на суровината: пречистена бяла глина. Второто помещение било свързано с формуване и нарязване на плочките за рисуване. От тук те били внасяни за първо опалване на пещите, които се намирали вън от манастирската ограда. Продукцията след първо (бисквитно) опалване била внасяна отново в ателието, но вече в следващото трето помещение, където се нанасяла орнаменталната и изобразителна украса и се правело глазирането. След нарисуването плочките били вкарвани в пещите за последно опалване. Накрая напълно готовата, без дефекти керамична продукция била внасяна в четвъртото последно помещение на ателието. С плана, разпределението, съоръженията и инвентара във всяко едно от четирите си помещения разглежданото ателие в Тузлалъшкия манастир е било поставено в тясна зависимост от изработваната в него керамична продукция. Верижната му планова композиция се наблюдава почти при всички открити до днес ателиета за рисувана керамика в Преслав. Дали тази

общност се е дължала на заимствуване или за утвърждаването ѝ е било от решаващо значение протичането на сложните технологически процеси трудно може със сигурност да се каже. Възможно е ателието в Тузлалъка да е послужило за образец на останалите преславски ателиета за рисувана керамика, още повече че има основания за известен хронологичен приоритет на тузлалъшката рисувана керамика спрямо тази на останалите преславски ателиета[95]. Близост по отношение на плана ателието в Тузлалъка намира с ателиетата при Кръглата църква[96], Патлейна и в Дворцовия манастир[97]. При последните две четириделната планова схема е заменена с двуделна и триделна, което със сигурност е било продиктувано от конфигурацията на терена, върху който са стъпили техните основи.

В дългите корпуси на верижните постройки към старобългарските манастири през IX—X в. провеждали своята системна и организирана дейност и други занаяти. В едно от северните крила на манастира при Голямата базилика в Плиска е функционирала железарска работилница[98], а в обширното пространство на дворцовия манастир в Преслав за нуждите на ателиетата за приложна скулптура, стъкло, резба по кост и други дейности на приложното изкуство били прадназначени няколко десетки помещения, групирани в пет отделни верижни постройки, издигнати на около 10 дка площ. С разположението си редиците очертават значителен по размери двор, който от север се затваря от манастирската ограда. Другите три редици затварят двора от изток, запад и юг, а останалите две го разделят на три части. Проучените производствени съоръженя с намерените материали позволяват да се диференцира и изясни картината за характера на този забележителен в много отношения комплекс на старобългарското приложно изкуство в Преслав през X в.[99].

За производствени нужди служели и верижни постройки с по-малко помещения. Откритите досега ателиета за стъклена смалта (разноцветни стъклени кубчета за стенна мозайка) към два от градските столични манастири в Преслав — Кръглата (златната) църква и около църквата с гроба на чъргубилия Мостич в местността Селище са с двуделен план[100]. В подобни постойки са били инсталирани и някои железарски работилници в Плиска[101] Преслав[102].

Важният план намерил много добра оценка и за нуждите на търговията. За това научаваме от засвидетелствуваните чрез разкопки няколко търговски сгради в Плиска и Преслав. Едната плисковска сграда с близостта си до ханския жилищен дворец[103] с право се определя от Ст. Ваклинов като търговски магазини, издигнати под прякото ръководство на държавата централна власт[104]. С Т-образно разположените си верижни помещения тази здраво градена монументална постройка е имала и горен етаж, в който не е изключено и да се е живяло. За интензивния търговски обмен в Плиска особено ярко говори разкритата постройка във Външния град, в близост до южната порта[105]. С плановата си композиция, съставена от отделни верижни звена, които затварят значително вътрешно пространство на правоъгълен двор, постойката намира подчертана близост с керван сараите в Близкия Изток. Освен за съществуването на керванска търговия между ханска Плиска и някои от търговските центрове на Изтока, странноприемницата заедно със сградата с квадратен план в манастира в местността Тузлалъка в Преслав показват, че в старобългарското гражданско строителство и архитектура през IX—X в. са си проправили път и някои близкоизточни планови композиционни схеми.

Търговската сграда в Преслав се намира от запад на южната порта на Вътрешната крепост и вкючва 18 верижно свързани помещения с приблизително еднакви размери[108]. Всички са снабдени със самостоятелни входове от юг и с дървен чардак на етажа. Горният етаж ще да е служел за жилища на чуждестранните търговци, докато на първия се провеждали търговските сделки. Непосредствената близост до една от портите на дворцовия център е била продиктувана главно от грижата за сигурност.

Водоснабдителната и канализационна мрежа и съоръженията от водопроводи, разпределителни и контролни шахти, различни видове канали, попивни ями и др. са един от недостатъчно осветлените въпроси на старобългарския град. В повечето случаи наличието им, документирано като безспорен факт на много места в дворцовите центрове и някои от богато строените граждански и манастирски ансамбли в Плиска и Преслав, служи единствено за изводи относно порасналите хигиенни изисквания през IX—X в. До преди няколко години неизяснени бяха нещата и около старобългарското банско строителство. С разкритите през последните години неизвестни бани в Плиска[107] и Преслав[108] и с данните от допълнителните археологически проверки на откритите по-преди[109], стана възможно да се внесе не само хронологична яснота и в този дял на старобългарската гражданска архитектура, но да се пристъпи към по-уверени изводи, засягащи въпроси, свързани с триделната банска планова композиция и устройство, с отоплителната подподова хипокуастна система, с външното и вътрешното оформление и др. С изключение на банята в аула на Омуртаг при с. Хан Крум, която се определя от разкопвача като обществена банска постройка от IX в.[110], всички бани в Плиска и Преслав са свързани с живота на владетелските дворци и големите манастирски ансамбли. Със запазените си до близо 2 м височина стени банята в дворцовия манастир на Преслав[111] показва, че надлъжните й фасади са били оживени с по три сравнително дълбоки полуцилиндрични ниши — белег, добре познат от репертоара на старобългарската архитектура в Преслав през X в.

Завършвайки, бих искал отново да подчертая, че в областта на старобългарската гражданска архитектура се наблюдават интересни планово-пространствени композиции, форми и конструкции на жилищни, производствени, търговски и други обслужващи постойки. Те, заедно с отбранителните съоръжения и богато строените и оформени с декорация монументални дворци и църкви, по безспорен начин свидетелствуват за големите творчески възможности на старобългарските проектанти и строители през IX—X в.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Миятев, Кр. Два поетически фрагмента у Йоан Екзарх като исторически извор. — Археология, I, 1959, кн. 1—2, 12—16.

[2] Попруженко, М. Г. Козма Пресвитер болгарский писатель X века. С. 1936.

[3] Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина, I. С. 1946, с. 157 и сл.

[4] Охридски, Теофилакт. Житие на Климент Охридски, прев. Ал. Милев. С. 1965, с. 103 сл.

[5] Златарски, В. Н. Известието на Ибрахим ибн Якуба за българите от 965 г. — СпБАН, XXII, истор. фил. клон, № 12, с. 81.

[6] Виж у Ив. Венедиков в Известия на института по български език (ИИБЕ), Т. 16, 1968, с. 110 и сл.

[7] ГИБИ, IV, с. 54.

[8] ГИБИ, V, 261—264.

[9] ГИБИ, VI, с. 179 сл.
[10] Миятев, Кр. Цит. съч., с. 15.
[11] Трифонов, Ю. Сведения за старобългарския живот в Шестоднева на Йоан Екзарх. — СпБАН, XXV, истор. фил. клон, № 9.
[12] Охридски, Теофилакт. Цит. съч., с. 70.
[13] Станчев, Ст. Старобългарската култура през VIII—X в.—ТВПИ „Братя Кирил и Методий" Велико Търново, 1964, 19—54; Ст. Ваклинов. Формирането на старобългарската култура. С. 1977, с. 81 и сл.; Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI в., С., 1965.
[14] Тодорова, Х. и Ботов, К. Ранносредновековно селище от Големия остров при с. Дуранкулак, Толбухинско. — Плиска—Плеслав, II, С. 1981, с. 202 и сл.
[15] Бобчева, Л. Прабългарско селище при с. Топола, Толбухинско. — Плиска—Преслав II, С., 1981, с. 198 и сл.
[16] Димитров, Д. Ил. Раннобългарско селище при с. Брестак, Варненско. — ИНМВ, V/XX/, 1969, с. 124 и сл.
[17] Румънските археолози неправилно отнасят селището към ранно византийската епоха, виж: Вл. Зира. Двухобрядный могильный некропол. . . , с. 401 и сл.
[18] Миятев, Кр. Жилищната архитектура в България през IX—X в. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 5 и сл.
[19] Миятев, Кр. Архитектурата в средновековна България. С. 1965, с. 63.
[20] Михайлов, Ст. Разкопки в Плиска през 1945—47 г. — Разкопки и проучвания, III, С. 1949, с. 209 и сл.; Археологически материали от Плиска (1948—1951 г.) — ИАИ, XX, С. 1955, с. 54 и сл.
[21] Господинов, Й. Разкопки из долината Бял бряг. — В: Разкопки и проучвания, III, С. 1949, с. 74.
[22] Велков, Ив. Разкопки в Мадара (1924—1928 г.) — В: Мадара, II С. 1934, с. 132 и сл.
[23] Антонова, В., Цв. Дремсизова, Аулът на Омуртаг край с. Хан Крум (проучвания през 1958 г.). — Археология, II, 1960, кн. 2, с. 28 и сл.; Антонова, В. Нови проучвания в старобългарското укрепление при с. Хан Крум, с. 131 и сл.
[24] Тодорова, Х. и К. Ботов. Цит. съч., с. 202 и сл.
[25] Непубликувани разкопки и материали на В. Антонова.
[26] Аладжов, Д. Крепости и селища в Югоизточна България през време на Първата българска държава. — В: Архитектурата на Първата и Втората Българска държава. С. 1975, с. 121 и сл.
[27] Рашев, Р. Сграда № 32 в Плиска. — Музеи и паметници на културата (под печат). Благодарение на автора можах да се запозная с текста на още непубликуваната му статия.
[28] Миятев, Кр. Архитектурата в Средновековна България. . . , 65—66.
[29] Ангелов, Н. и Ст. Станчев,. Гражданска постройка в местността Бял бряг на Преслав. — ИАИ, XX, 1955, с. 429 и сл.
[30] Чангова, Й. За гражданските постройки в Преслав. — В: Преслав, I, С. 1968, с. 139 и сл.
[31] Тотев. Т. Преславските манастири средища на разностранен художествен живот през IX—X в. — Векове, 1980, кн. 5, 46—54; Нови данни за облика на някои манастири в Плиска и Преслав. — В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев. С. 1980, 130—136 (в съавторство с П. Георгиев); Старобългарските манастири в светлината на археологическите разкопки и проучвания. — Старобългарска литература, 22, 1990, 3—14.
[32] В още непубликуваната си статия за сграда № 32, която благодарение на неговата любезност ползувахме, авторът Р. Рашев смята да добави, че стилобатът за колонадата пред западната фасада е резултат на по-късен момент от нейното съществуване.
[33] Михайлов, Ст. Разкопки в Плиска през 1945—47 г. . . , с. 204 и сл.
[34] Антонова, В. Нови проучвания в старобългарското укрепление при с. Хан Крум. — В: Сборник в памет на Карел Шкорпил. . . , С. 1961, с. 145 и сл.
[35] Димитров, Д. Ил. Някои въпроси във връзка с изучаването на старобългарското масово жилище от VI—XI в. в Североизточна България. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 225 и сл.
[36] Тотев, Т. Манастирът в „Тузлалъка" — център на рисувана керамика в Преслав през IX—X в., С. 1982, с. 26 и сл., обр. 17 и обр. 18.
[37] Сведения от последните проучвания на Р. Рашев.
[38] Миятев, Кр. Жилищната архитектура. . . , с. 5 и сл.
[39] Стоянова-Серафимова, Д. Разкопки на крепостта при с. Долно Церово. — Археология, V, 1963, кн. 4, 16—18.
[40] Чангова, Й. Към въпроса за устройството на средновековния български град (IX—XIV в.). — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 91 и сл.
[41] Аладжов, Д. Цит. съч., с. 121 и сл.

[42] Миятев, Кр. Архитектурата в средновековна България. . . , с. 60.
[43] Пак там.
[44] Константинов, Граждански комплекси в Плиска и Преслав. — В: Средновековният български град. С. 1980, с. 117 и сл.
[45] Тотев Т. и П. Георгиев, Нови данни за облика на някои манастири в Плиска и Преслав. — В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70 годишнината на проф. Ив. Дуйчев. С. 290, с. 130 и сл.
[46] Непубликувана статия на Р. Рашев.
[47] Михайлов, Ст. Археологически материали от Плиска (1948—51 г.). . . , с. 55 и сл.
[48] Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство. С. 1959, с. 53 и сл.
[49] Михайлов, Ст. Цит. съч., с. 56.
[50] Станчев, Ст. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1949 г. — ИАИ, С. 1955, т. XX, 190—193.
[51] Пак там.
[52] Н. Мавродинов определя постройката като конюшна към дворцовите, виж: Цит. съч., с. 53 и сл.
[53] Михайлов, Ст. Цит. съч., с. 184 Разкопки в Плиска през 1959—1961 г. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 7 и сл.
[54] Пак там.
[55] Чангова, Й. За гражданските постройки. . . , с. 144 и сл.
[56] Ангелов, Д. Към въпроса за средновековния български град. — Археология, 1960, кн. 3, с. 15 и сл.
[57] Господинов, Й. Цит. съч., с. 75 и сл.; Иванова. В. Разкопки на Аврадака в Преслав. — РП, III, С. 1949, с. 46 и сл.; Ангелов, Н. и Ст. Станчев. Цит. съч., с. 429 и сл.
[58] Й. Господинов. Цит. съч., с. 75.
[59] Иванова, В. Цит. съч., с. 46 и сл.
[60] Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 188 и сл.
[61] Велков, Ив. Цит. съч., с. 87 и сл.
[62] Ангелов, Н. и Ст. Станчев, Цит. съч., с. 429 и сл.
[63] Тотев, Т. и Ст. Станилов, Граждански постройки на левия бряг на Тича (р. Камчия) в Преслав. — ИНМШ, 1972, V, 57—78.
[64] Пак там.
[65] Тотев, Т. Проучвания в Новите гробища в Преслав през 1963—1964 г. — ИНМШ, 1972, V, 41—56.
[66] Рашев, Р. Проучвания на Външната крепостна стена в Преслав. — В: Плиска—Преслав, 4, 1985, 215—222.
[67] Антонова, В. и Цв. Дремсизова. Разкопки в местността Селище в Прслав през 1960—1961 г. — В: Преслав, I, 1968, с. 158 и сл.
[68] Чангова. Й. Гражданска постройка в „Селище“ в Преслав. — ИАИ, XXXI, 1969.
[69] Предварителни сведения за комплекса виж: Тотев, Т. и П. Георгиев. Две църкви в Преслав. — В: Плиска-Преслав, I. С. 1979, с. 18 и сл.
[70] Комплексът се разкрива под ръководството на Т. Тотев, виж: Археологически открития и разкопки през 1979 г., С. 1980, с. 150 и сл.
[71] Нови археологически резултати от разкопки под ръководството на Т. Тотев и Ст. Бонев, проведени през 1981 г.
[72] Сведенията за верижните постройки, открити при трасиране на алейната мрежа в Градския парк и Стадиона на днешния град Преслав дължим на тогавашния уредник на базамузей на БАН „Велики Преслав“ Ив. Славов.
[73] Чангова, Й. Кръстокуполна църква с гробница в местността Селище в Преслав. — В: Преслав, II, С. 1977; Попконстантинов, К. Цит. съч., с. 117 и сл.
[74] Подробности за различното предназначение виж у К. Попконстантинов. Цит. съч., с. 117 и сл.
[75] За манастирските ансамбли виж: Тотев, Т. Старобългарските манастири в светлината. . . , 3—14 и посочената тук литература.
[76] За тези къщи вж: Теофилакт Охридски. Цит. съч., с. 103 и сл.
[77] Миятев, Кр. Архитектурата в средновековна България. . . , с. 62 и 63.
[78] Миятев, Кр. Крумовият дворец и други новооткрити постойки в Плиска, — ИАИ, XIV, 1940, с. 86 и сл.
[79] Staněv, St. Pliska und Preslav. Ihre arcäologischen Dehkmäler und deren Erforschung. Antike und Mittelalter in Bulgarien. Berlin 1960, 219—264.
[80] Ангелов, Н. и Ст. Станчев. Цит. съч., с. 429 и сл.
[81] Тотев, Т. и П. Георгиев. Нови данни за облика. . . , с. 130 и сл.
[82] Авнгелов, Н. и Ст. Станчев. Цит. съч., с. 429 и сл.
[83] Иванова, В. Разкопки на Аврадака. . ., с. 46 и сл.
[84] Тотев, Т. Тридесет години археологически разкопки в Преслав — Археология, 1974, кн. 3; Тотев, Т. Манастирът в местността „Тузлалъка“ — център на рисувана керамика в

Преслав през IX—X в. — Археология, 1976, кн. 3. Тотев, Т. и П. Георгиев. Цит. съч., с. 130 и сл.

[85] Всеобщая история архитектуры, т. III, Москва 1970, 336—337.

[86] Пугаченкова, Г. А. Искусство Туркменистана. М., 1967, образци на с. 102.

[87] За сега разполагаме с данни, че един от занаятчийските квартали в Преслав се е издигал в северната половина на Външния град покрай Румска река, ляв приток на Тича (р. Камчия), виж: В. Иванова. Велики Преслав. — В: Археологически открития в България. С. 1957.

[88] Михайлов, Ст. Разкопки в Плиска през 1959—1961. . . . с. 89; Тотев, Т. Старобългарски производствен център за строителна керамика . — ИНМШ, 1973, VI, 159—1860; Винница-производствен керамичен център на Преслав през IX—X в. — автореферат, С. 1978.

[89] Пак там.

[90] Тотев, Т. и Ст. Станилов. Цит. съч., 57—78.

[91] Милчев, Ат. Занаятчийски и търговски помещения северно от южната порта на вътрешния град на Плиска. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава, С. 1975, с. 246 и сл.; материали, открити в занаятчийските и търговските помещения северно от южната порта на вътрешния град на Плиска. — В: Плиска—Преслав, I, С. 1979, с. 139 и сл.

[92] Чангова, Й. За гражданските постройки в Преслав. . . , с. 139 и сл.; Към проучване на преславската рисувана керамика. — Археология, 1972, кн. 1; Акрабова-Жандова, Ив. Работилница за рисувана керамика. . . , с. 487 и сл.: Ново в Патлейна след Й. Господинов. — В: Преслав, I, С. 1968, 69—80; Тотев, Т. Манастирът в „Тузлалъка". . . , 45—76.

[93] По-подробно за рисуваната керамика и производствените съоръжения с нея виж: Т. Тотев. Преславската керамична икона. С. 1988.

[94] Тотев, Т. Манастирът в местността „Тузлалъка". . ., 8—11, обр. 2.

[95] Тотев, Т. Преславските манастири средища на художествен живот в Преслав. Векове, 1980, кн. 5, 46—54.

[96] Акрабова-Жандова, Ив. Работилница за рисувана керамика. . . , с. 487 и сл.; Господинов. Й. Нови находки в Преслав. — ИАИ, XV, 1946, с. 82 и сл.; Тотев, Т. Преславските манастири средища на художествен живот. . . , 46—4.

[97] Предварителни данни за ателието виж: Т. Тотев. Дворцовият манастир в Преслав. — Старобългарска литература, 17, 1985, 70—85.

[98] Непубликувани разкопки и материали на П. Георгиев.

[99] Тотев, Т. Преславските манастири.. . . , 46—54.

[100] Чангова, И. За гражданските постройки. . . , с. 152 и сл.; Ателието за стъклена смалта в манастира при Кръглата църква не е публикувано. Предварителни сведения виж: Тотев. Т. Родов манастир на владетелите в Преслав. — Старобългарска литература, 20, 1986, 120—128.

[101] Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 157 сл.

[102] Тотев, Т. и Ст. Станилов. Цит. съч., 57—76.

[103] Миятев, Кр. Крумовият дворец и някои новооткрити постройки в Плиска. . . , 91—95.

[104] Ваклинов, Ст. Формиране на старобългарската култура. . . , с. 117 и сл.

[105] Милчев, Ат. Проучвания на раннославянската култура в България и Плиска през последните двадесет години. — Археология, 1963, кн. 3, с. 30.

[106] Чангова, Й. Търговските помещения край южната стена на Вътрешния град в Преслав. — ИАИ, XXI, 1957.

[107] Георгиев, П. Двуделна баня от дворцовия комплекс в Плиска. — МПК, 1981, кн. 4, с. 28 и сл.; За разкритите от същия две бани в манастира около Голямата базилика в Плиска, виж: Тотев, Т. и П. Георгиев, Цит. съч., 130—136.

[108] Акрабова-Жандова, Ив. и Д. Василева. Баня във вътрешния град на Преслав. — В. Преслав, II, С. 1976, с. 258 и сл.; Георгиев, П. Манастирска баня в Преслав. — В: Преслав, III, В. 1983, 81—91.

[109] Проверките са направени под ръководството на П. Георгиев във връзка с разработената от него кандидатска дисертация на тази тема.

[110] Антонова, В. Аулът на Хан Омуртаг на Тича (р. Камчия). — МПК, 1981, кн. 4, с. 5 и сл.